

IZ GRAĐE ZA JEDNO ISTORIJSKO POGLAVLJE

Reč je o periodu drugog svetskog rata u našoj zemlji, posebno tragično za njen jevrejski živalj, a građa koju prikupljamo odnosi se na aktivno učešće u borbi za oslobođenje upravo tog najviše progonjenog dela stanovništva. Iako učešće Jevreja u narodnooslobodilačkoj borbi nije bilo posebno organizovano — oni su se borili kao građani svoje zemlje — ipak ne bismo smeli predati zaboravu doprinos koji je desetakovana jevrejska zajednica iz svojih redova dala ustanku i borbi naroda Jugoslavije. Danas, kada je taj period već postao deo istorije, cenimo ovaj doprinos utoliko više što znamo koliko je ta naša predratna zajednica bila socijalno i ideološki heterogena i što imamo u vidu da je deo njene najnaprednije omladine stradao još u prvim danima okupacije.

Pre deset godina se prvi put pojavila ideja da se sistematski sprovede anketa o učešću Jevreja u NOB, pošto je u prvim posleratnim godinama bilo samo pojedinačnih napora da se prikupe neki podaci. U monografijama koje su napisane u prvim godinama posle oslobođenja akcenat je uglavnom bio na katastrofi jevrejskog živilja u našoj zemlji, na zločinima okupatora i teroru, dok aktivno učešće Jevreja u borbi protiv okupatora i fašizma nije bilo dovoljno istaknuto. Bio je čak stvoren utisak kao da nije bilo znatnog aktivnog i oružanog otpora u redovima Jevreja i kao da su od tolikih koji su izgubili živote gotovo svi bili samo bespomoćne žrtve.

Mnogobrojna svedočanstva o ratnim zbivanjima, o narodno-oslobodilačkoj borbi i njenim učesnicima koja su kasnije objavljena u našoj zemlji dovela su do toga da se promeni takva slika. Činjenica je, doduše, da je u najvećem delu naše zemlje — na celom području koje je bilo pod kontrolom Pavelićevih i Nedićevih kvislinških vlasti — stavljanje Jevreja van zakona i njihovo istrebljenje bilo jedan od akata okupatora i njihovih slugu. Oni su na taj način mislili da zastraše stanovništvo, da razbukte niske nagone kod pojedinih i da svojim pristalicama, uvukavši ih u najgroznije zločine, preseku svaku eventualnu odstupnicu. Posle toga bilo je lako proširiti teror i na ostalo stanovništvo. Prvi na udaru, obeleženi žutom

Jedna grupa makedonskih boraca. Među njima se nalaze jevrejske omladinke i omladinci Mordo Nahmijaz - Lazo (poginuo), Salamon Sadikario (poginuo), Zamila Kolonomos, Adela Faradi - Kata, Beno Ruso i Bustrik.

Slikar Bora Baruh (levo) u partizanima god. 1941.

zvezdom, bez slobode kretanja i sistematski zlostavljani od prvih dana okupacije, Jevreji su zaista teže nego ostali mogli da napuste okupirane gradove da bi stupili u redove boraca. U većini slučajeva su bili deportovani još pre nego što se u pojedinim krajevima naše zemlje razbuktao ustanak. No i pored toga, kada je pre nekoliko godina objavljen Zbornik narodnih heroja Jugoslavije, mogli smo da konstatujemo da je više od deset narodnih heroja naše zemlje poteklo iz redova njenog jevrejskog življa. Sastav partizanskog odreda Zvezda na Romaniji, VI proleterske brigade, Valjevskog partizanskog odreda i drugih jedinica NOV i POJ govore o tome da se učešće Jevreja nije svodilo samo na pojedine slučajeve. To su potvrdili i kasniji događaji, kada su kapitulacijom Italije, likvidacijom nekih logora i stvaranjem velike oslobođene teritorije nastale nove mogućnosti za stupanje u NOV i POJ, čiji su se redovi tada popunili i znatnim brojem do tada interniranih Jevreja.

Bez namere da učešće Jevreja u NOB izdvojimo — što bi bilo pogrešno i što bi protivrečilo osećanjima šamih tih boraca — mi smo povodom 20-godišnjice naroda Jugoslavije ponovo oživeli ideju o prikupljanju podataka o borcima Jevrejima, želeći time prvenstveno da zabeležimo istorijske činjenice i da sačuvamo od zaborava likove mnogih junaka koji su u našu današnjicu ugradili svoju svest, svoje ideale i svoje živote.

Zadatak ne baš lak i prilično delikatan, jer dok se u sličnim studijama anketiranje i memorijalni materijal nalaze na drugom ili trećem mestu, ovde se, u nedostatku pisanih dokumenata, prvenstveno oslanjamo na sećanja preživelih boraca. Izvestan broj aktivnih učesnika NOB pružio nam je u tome veliku pomoć, dajući nam u okviru ankete podatke ne samo o sebi, već i o većem broju svojih poginulih drugova.

Na osnovu podataka koji su dosad prikupljeni — a oni se prvenstveno zasnivaju na anketi Saveza Jevrejskih opština Jugoslavije — nismo još mogli da steknemo tačnu, u ciframa izraženu predstavu o tome koliki je deo jugoslovenske jevrejske zajednice bio spreman — i koliki je broj stigao — da se s oružjem u ruci odupre zverstvima hiljadu puta jačeg okupatora. Ovi podaci, koliko god još nepotpuni, govore međutim o ekonomsko-socijalnom položaju predratne jevrejske zajednice u Jugoslaviji, o učešću omladine i mnogih starijih naprednih intelektualaca iz njenih redova u predratnom revolucionarnom pokretu, o mladim jevrejskim radnicima u Bosni, članovima „Matatje” i beogradskom „kenu” Hašomer hacaira koji su gotovo svi postali prvoborci, o jevrejskoj sirotinji u Makedoniji iz čijih su redova cele porodice otišle u partizane. Oni osvetljavaju i mnoge likove o kojima dosad nije bilo memorijalne literature, kao divne primere heroizma, koji zaslužuju da budu evocirani. Objavljujemo na ovom mestu samo nekoliko fragmenata iz materijala koji smo u okviru ankete dobili o nekolicini poginulih boraca, birajući namerno ličnosti koje su u široj jav-

nosti manje poznate. Dajemo izvode iz anketnih listova koje su popunili članovi njihovih porodica.

Komandant bataljona u odredu „Goce Delčev”

Murdo Nahmijas — Lazo rođen je 1923. u Bitolju. Radnik, potiče iz vrlo siromašne porodice. Cela njegova porodica je aktivno pomagala NOP. U njihovoj kući bila je ilegalna štamparija i održavani su ilegalni sastanci. Murdo je od 1941. pomagao NOP, a 1942. primljen je u Komunističku partiju i stupio u odred „Goce Delčev”. Bio je odličan borac, jedan od najboljih puškomitraljezaca. Postao je komandant bataljona. Poginuo na Kajmakčalanu 1944. Cela porodica je stradala.

Poginula na Romaniji 1941.

Zlata Kabiljo rođena je 1920. u Sarajevu. Poreklom iz trgovačke porodice. Krojačka radnica. Bila je aktivan član „Hašomer hacaira”, zatim član „Matatje”. Naprednom pokretu prišla 1937, politički radila kao ilegalac: raznosila štampu, prikupljala pomoć i izvršavala druge partijske zadatke. U predratnom periodu bila zatvarana kao komunista. 1941. stupila u Romanijski partizanski odred. Učestvovala u borbama svog odreda i poginula na Romaniji 1941.

Delegat na omladinskom kongresu u Parizu

Josif Almozlino — Alma rođen je 1917. u Beogradu. Kao đak aktivan član „Hašomer hacaira”, od 1935. član SKOJ-a, godinu dana kasnije primljen u KPJ. Kao student učestvovao je u svim akcijama i bio organizator mnogih akcija protiv režima. Zajedno sa Lolom Ribarom bio je delegat studenata na međunarodnom omladinskom kongresu u Parizu. U prvim danima ustanka stupio je u Čačanski odred, a posle se borio u II proleterskoj brigadi. Poginuo na Kupresu 1942. Otac, majka i brat takođe su poginuli u NOB.

U nemačkom zapisniku stoji da je imao hrabro držanje

Elijas Almozlino — Guta, rođen je 1923. u Beogradu. Brat Josifa Almozlina. Još kao srednjoškolac bio član SKOJ-a. Odmah po okupaciji zemlje učestvovao u diverzantskim akcijama paljenja kamiona. Kasnije je stupio u Čačanski odred. Posle jedne borbe, kada je hteo da prenese ranjenog druga, Nemci su ga uhvatili i javno streljali. Posle su zaplenjeni dokumenti sa slikama i za-

pisnikom o njegovom streljanju, u kome sami Nemci kažu da se hrabro držao. Pretpostavlja se da je za spomenik podignut u Čačku uzet kao motiv slučaj Elijasa Almozlina.

Bila je partizanski lekar u Knežopolju

Dr Lora Nahmijas rodena je 1913. u Banja Luci, studirala medicinu u Zagrebu. Naprednom pokretu prišla još u gimnaziji, a naročito aktivno učestvovala u radu napredne studentske omladine u Zagrebu. Kada je diplomirala i postala lekar na selu, u Knežopolju, pružala je narodu besplatnu lekarsku pomoć. Aktivno je saradivala sa rukovodiocima ustanka u tom kraju i služila im kao veza. Lečila je ranjene partizane. Još 1941. ustaše su je zarobili u času kada je pružala lekarsku pomoć ranjenim partizanima. Na licu mesta su je zlostavljali i obesili. Sahranjena na partizanskom groblju u selu gde je radila.

Rukovodio je formiranjem Rabskog bataljona

Evald Erlih — Branko rođen je 1915. u Brnu. Po završetku Srednjotehničke škole u Sarajevu studirao tehniku u Pragu. Tamo je pripadao grupi naprednih jugoslovenskih studenata i postao sekretar društva „Matija Gubec”. Zaposlivši se u rudniku mrkog uglja u Mostaru, razvijao je politički rad među rudarima. Mobilisan 1941, posle rasula vraća se u Mostar i nastavlja ilegalnu političku aktivnost u rudniku. 1941. postaje član KPJ, a 1942. italijanske vlasti ga hapse i prebacuju u logor na Rabu. Tamo organizuje politički rad među interniranom jevrejskom omladinom, sa zadatkom da što veći broj osposobi za učešće u NOB. Po kapitulaciji Italije rukovodio formiranjem Rabskog bataljona. Ovaj bataljon se septembra 1943. godine prebacio na kopno i Glavni štab NOV i POJ Hrvatske je njegove borce uključio u VII banijsku diviziju. Evald Erlih — Branko poginuo je kao komesar bataljona kod Drežnika na Kordunu, u jednoj borbi prsa u prsa sa ustašama.

Antifašista iz tridesetih godina

Dr Beno Štajn rođen je 1890. u Telču (danas Čehoslovačka). Studirao u Beču i došao 1914. kao vojni lekar u Zagreb, gde je bio upravnik Zarazne bolnice do kraja prvog svetskog rata. Posle toga primio jugoslovensko državljanstvo i postao poznati internista i kulturni radnik. Aktivirao se politički 1928, a naročito posle šestojanuarske diktature. Često je putovao u Beč po specijalnim zadacima. Bio je povezan sa najistaknutijim političkim radnicima KPJ tog vremena (Adžija, Iveković, Cesarec). Sačuvan je izveštaj zagrebačke policije iz tridesetih godina o njegovoj političkoj aktivnosti. Saradivao je u naprednim kulturnim časopisima.

Poseban zadatak mu je bio da održava kontakt sa političkim zatvorenicima u policijskom i sudskom zatvoru u Zagrebu, kojima je prenosio poruke.

Aprila 1941. pošao je u rat kao vojni lekar. U Užicu, gde su ga zarobili Nemci, tragično je izgubio život.

Dva sindikalna radnika iz Murske Sobote

Braća Zoltan i Ignac Boroš, dva mlada radnika iz Murske Sobote, zajedno su bila aktivna u sindikalnom pokretu pre rata. Stariji Zoltan, rođen 1922. bio je konobar, a godinu dana mlađi Ignac trgovački putnik. Obojica su ilegalno učestvovala u naprednom pokretu. Zbog rasturanja letaka i učešća u štrajku zatvarani su još 1939. godine. Po izlasku iz zatvora nastavili su politički rad, saradivali sa narodnim herojem Jožom Gmajničem. Odmah po okupaciji oba brata su deportovana u logor Jadovno i ubijena. Majka im je takođe ubijena u logoru.

Pobegao iz Jasenovca u partizane

Bertold Čerkovski rođen je 1913. u Osijeku. Potiče iz radničke porodice. Pre rata je niz godina aktivno radio u SBOTIČ-u. Po okupaciji je bio deportovan u Jasenovac, odakle je posle mesec dana pobegao. U NOV i POJ stupio je 1941. i ostao do svoje pogibije. Borio se u Kozaračkom odredu na Kozari, zatim je 1942. bio komesar Psunjskog odreda u Slavoniji. Juna 1943. poginuo je u borbi protiv ustaša prilikom ofanzive kod Slavonske Požege. Četiri brata i sestra Bertolda Čerkovskog bili su takođe aktivni učesnici NOB

Kao što pokazuje ovaj letimični pogled na anketu o učešću Jevreja Jugoslavije u NOB, akcija prikupljanja podataka, koja je još u toku, pružila je već vrednu istorijsku građu, zahvaljujući odzivu većeg broja preživelih boraca, kao i porodica i drugova poginulih. Sledeća faza rada sastojace se u prikupljanju memorijalne građe, a takođe i fotografija, dokumenata i predmeta za Muzej Saveza jevrejskih opština. Sav taj materijal — uključujući i podatke o borcima koji bi još naknadno stigli — biće od značaja i kao objektivna istorijska vrednost i kao čuvanje uspomene na one čije bi likove trebalo da nose u svojim srcima i nova pokolenja. Prema indikacijama kojima raspolažemo, postoje još stotine boraca koji zasad nisu obuhvaćeni našom anketom, a o kojima bi se mogli naći podaci. Od toga da li će se oni koji te podatke poseduju još odazvati anketi zavise krajnji rezultati našeg rada, koji, pored ostalog, predstavlja i našu moralnu obavezu.

U ovom osvrtu bilo je govora samo o anketi kao jednom vidu rada Muzeja Saveza jevrejskih opština na prikupljanju građe o periodu NOB. Ovom prilikom treba, međutim, istaći i to da je Muzej u tom svom radu naišao na razumevanje i saradnju nekoliko naših velikih naučnih institucija i društvenih organizacija koje se bave izučavanjem istorije NOB i revolucionarnog radničkog pokreta, a naročito Instituta za radnički pokret, Vojno-istorijskog instituta, Vojnog muzeja grada Beograda, Arhiva grada Beograda i Konferencije za društvenu aktivnost žena. Ova saradnja je omogućila našem Muzeju da dopuni svoje izvore materijalom koji, mada nije obiman, ima veliku vrednost zbog svog autentičnog dokumentarnog karaktera. I baš zato što je reč o događajima koji su se zbili pod takvim uslovima da o njima često i nema mnogo pisanih dokumenata, ti su prilozi utoliko dragoceniji. Isto tako, saradnja svakog pojedinca koji bi mogao nekim autentičnim prilogom da doprinese prikupljanju građe za ovo istorijsko poglavlje biće od velike vrednosti za naš dalji rad u ovoj, toliko značajnoj oblasti.